

A PRAVOSZLÁV ESZKCHATOLÓGIA

IGARI LÉNA

Ahol az állam szekuláris, azaz az egyháztól (vagy más vallási befolyástól) elválasztva működik, az egyházi tanítások, vallási eszmék – esetleg téveszmék – az adott közösség tagjainak életét befolyásolják elsősorban, legfeljebb közvetett hatással bírnak a szélesebb környezetükre. Ahol azonban az államhatalommal összefonódva működik, ott az egész társadalom berendezkedését, karakterét, gazdaságát, de az emberek magánéletét is állami eszközökkel befolyásolja. Az orosz pravoszláv egyház államelméleti tanítása, és a hatalomhoz (uralkodóhoz) való – bizánci alapokon nyugvó, részben a „szümphónia” eszméjének tradícióját öröklő, később az Aranyhorda örökségét is magába integráló – viszonya önmagában is kitenne egy dolgozatot, ebben az írásban tehát leginkább a fejedelem hatalmát megalapozó legitimációs ideológiára koncentrálok, de kifejezetten az eszchatológiai tanítások szemszögéből. Az uralom kérdése ugyanis az eszchatológikus tanítások egyik kulcskérdése, nem csak a keleti egyházban, hanem az augustinusi tanokat elfogadó nyugati egyházakban is.

A Biblia a történelmet teleologikusan írja le, vagyis a teremtésnek és a leírt történelmi eseményeknek célja van, ami – az ószövetségi prófétai könyvek (kis- és nagypróféták) és az újszövetségi kinyilatkoztatások (legrészletesebben a *Jelenések könyve*) alapján – Isten királyságának földi eljövetele. A *Jelenések könyvében* Krisztus magáról jelenti ki, hogy ő a Vég (τέλος, megvalósulás, cél, eredmény, beteljesedés), aki a földön újbóli eljövetelével megvalósítja Isten uralmát (βασιλεία, királyság, uralom, ország).¹ Ezt a végkifejletet közvetlenül megelőző eseménysorozatot illetően azonban eltér a különböző keresztény felekezetek tanítása. Írásomban a kijevi Rusz krónikáit forrásként használva szeretném megvilágítani azokat az elképzeléseket, egyházi tanításokat, amelyek egyrészt hatással voltak az első óorosz állam kialakulására és arculatára, másrészt utólag értelmezést adtak egyes eseményeknek és jelenségeknek. Érdemes megjegyezni, hogy a pravoszláv egyház korai századaiban szisztematikus teológiai műveket hiába keresnénk, a legfontosabb írott források a krónikák, évkönyvek, amelyek egyházi személyek írásai, melyek nemcsak a történetírás szerepét töltötték be, hiszen tartalmaznak kompilációkat bibliai szövegekből, egyházatyák írásából, bizánci krónikákból, apokrifekből, és egyházi személyek homíliáiból. Az eszchatológiai jellegű tanítások a ezekben a művekben bukkannak fel, mint világnézet, a világban zajló események értelmezésének kulcsa, de nem mint szisztematikus teológiai tanítás.

A Biblia viszonylag tág teret hagy a végidőkre vonatkozó próféciák értelmezésére, és ezzel a különböző irányzatok élnek is: az apokaliptikus események sorrendjére, kronológiájára vonatkozóan

¹ Jelenések 22:13.

minden irányzatnak saját elképzelése van, és az idők során ez sokat változott is. Ennek egyik oka az időszámításban keresendő, ami a keleti és nyugati egyház esetében radikálisan eltért egymástól,² továbbá a Szentíráshoz és hagyományhoz való viszony is meghatározta a próféciaák értelmezésének módját: a görög nyelvű Újszövetség és a Szeptuaginta olvasói közelebbi kapcsolatban voltak az írásokkal, mint a latin egyház képviselői, ahol ráadásul a Tanítóhivatal tartotta fenn magának a jogot, hogy az egyedül érvényes írásértelmezést kinyilatkoztassa.

A keleti és nyugati egyház eszkatológiája eltér a bibliai hermeneutikai hagyományok miatt is: a pravoszláv egyházban sokkal nagyobb jelentősége van a szertartásnak és külsőségeknek, Nyugaton ezzel szemben a dátumokhoz kötődő számítások bírtak nagyobb jelentőséggel, de hatottak is egymásra a különböző felekezetek: amikor a Kijevi Ruszban megtörtént a kereszténység felvétele (hivatalosan 988-ban) még nem vált véglegessé az egyházszakadás, és a Nyugattal meglévő kapcsolatok miatt Vlagyimir Monomah (1053-1125) idején kimutatható az 1000. évhez, majd 1030-as évekhez kötődő európai eszkatológiai várakozás³ hatása is. Szükséges megemlíteni a judaizmus befolyását is: a betűk számértékének számolása valószínűleg innen került át a pravoszláv egyházi gyakorlatba is. A Krisztus születésének ezredik évfordulójához kapcsolódó várakozások, és a Messiás földi uralmának megvalósulására vonatkozó elképzelések az egyházak tanításában különféle módon voltak jelen, és az eseménytörténet előrehaladtával sokat változott is: egy-egy eszkatológikus várakozás megghiúsulása után felül kellett vizsgálni adott egyház tanítását, és ez a Rusz egyházában is megtörtént többször.

A középkori emberek világnézete alapvetően más volt, mint a mai emberé, ezért a történelmi eseményeket a pravoszláv hitűek jórészt bibliai próféciaák szemszögéből interpretálták. A természeti jelenségeket (egy-egy üstökös feltűnése, földrengés, napfogyatkozás vagy egyéb jelenség), háborúkat, járványokat egy-egy prófétai jelként értelmezték, az uralkodó legitimitását pedig Istentől eredeztették. Ebből következik tehát, hogy sokszor egy-egy eseményt a közeli „Harag Napja”, „Utolsó ítélet”, az „Antikrisztus eljövetele” és egyéb bibliai próféciaák beteljesedéseként fogtak fel.

A következőkben tehát nézzük meg azokat az eszméket, tanokat, eszkatológiai várakozásokat, amelyek kimutatható hatást gyakoroltak a politikai döntéshozatalra, befolyásolták a törvénykezést, meghatározták a hétköznapi életet, szokásokat. Az eseménytörténetben kicsúcsosodó, de az emberek cselekedeteit alapvetően befolyásoló egyházi tanításokkal, melyek egy része Biblián, más része apokrif és deuterokanonikus könyveken, korai egyházatyák tanításán, a judaizmus hatásán (vagy éppen a vele szembeni harcon) alapul, megfűszerezve némi pogány népi tradícióval.

² A bizánci krónikáírók az időszámítás kiindulópontját a Kr. e. 5509. évre tették. Bizánci hatásra ezt a világerát vette át a kijevi orosz állam is. A Nyesztor-féle őskronika eszerint keltezi az eseményeket, lásd Hahn 1983, 100.

³ Az ezredfordulón kereszténységben többfajta eszkatológiai irányzat terjedt el, legismertebbek ezek között a khiliaszta – ennek lényege, hogy az idők végén megtörténik az első feltámadás, amely után a Krisztus ezeréves uralma következik a Földön – ezzel a később részletesen is foglalkozom. A „spirituális” értelmezés szerint Krisztus nem testben jött vissza a Földre, hanem isteni erőként, az országa nem szemmel látható módon valósult meg. A harmadik változat szerint Krisztus megdicsőült testben fog visszatérni, ennek ideje a hetedik évezred végével fog megtörténni. Юрахов 1998.

A Rusz megkeresztelése és az orosz egyház néhány sajátossága

Amikor a krónikás leírása alapján 988-ban Vlagyimir kijevi fejedelem felvette a kereszténységet, majd kijevieket bementtetette (megkeresztelte) a Dnyeprben, akkor még nem vált véglegessé a szkizma, a keleti- és nyugati egyház szakadása. Mindazonáltal már akkor jól elkülönült egymástól a római és görög rítusú kereszténység, és a ruszok a konstantinápolyi császárral kötött katonai szövetség révén a görög irányzattal kerültek kapcsolatba. A bizánci Baszileosz császár, egy belső konfliktus - nevezetesen Bardasz Phókasz hatalomátvételi kísérlete miatt⁴ - az orosz fejedelemhez fordult, aki maga is Kherszon városát tartotta ostrom alatt.⁵ A katonai segítségért cserébe Vlagyimir a császár hűgát kérte feleségül, aki azzal a feltétellel ment hozzá, hogy a fejedelem megkeresztelkedik. Bár a kereszténység a Kijevi Ruszban már korábban elkezdett terjedni, aminek egyik legkésebb bizonyítéka Vlagyimir nagyanyjának, Olgának megkeresztelkedése volt, a bizánci császárokkal kötött szerződésben is megfigyelhető, hogyan lettek a fejedelem fegyveres kíséretéből (druzszina) egyre többen keresztényekké,⁶ államvallássá fokozatosan vált 988-tól. A kereszténység felvételének folyamatát részletesen leírja a krónikás Nyesztor,⁷ és bizánci szövegekből is értesülhetünk ezekről az eseményekről, bár ezek sok esetben ellentmondanak egymásnak.

A *Régmúlt idők elbeszélése* című krónika⁸ leírásában az egyik fontos jelenet a külhoni követek fogadása és az orosz követek külhoni utazása a vallásváltás céljával. A muszlim vallás felvételét azzal az érveléssel utasította vissza a fejedelem, hogy a körülmetélkedés és az alkoholfogyasztás tilalma elfogadhatatlan számára, mert az „a ruszoknak öröm az ivás nem tudnak nélküle meglenni”⁹ A zsidók vallását azért vetette el, mert – úgy mond – nem akar ő is arra a sorsra jutni, mint ők, akiknek hazája Jeruzsálem, de Isten megharagudott rájuk és szétszórta őket földjükről. A római katolikus vallással szemben az volt a fejedelem ellenérve, hogy már atyái sem fogadták el azt, míg a görög filozófusnak nevezett prédikátor hosszasan idézett beszédét a fejedelem meggyőzőnek találta, és ígéretet tett arra, hogy megkeresztelkedik. Miután a fejedelem a zsidó, muszlim és keresztény felekezetekből fogadta és meghallgatta a követek érveit a saját vallásuk mellett, 987-ben maga is küldött követeket ugyanezzel a céllal a muszlim Bulgária, a katolikus Német-Római Császárság és Bizánc területére. Az eredmény ugyanaz volt: a muszlimok vallásáról nem hoztak jó hírt a küldöttek, amit így írtak le: „övé nélkül állnak ott, meghajolván leülnek, és mint az esztelenek,

⁴ Слядз 2014.

⁵ A Kherszon elleni hadjárat leírását az Őskrónika tartalmazza, magyar kiadás: *Régmúlt idők elbeszélése, A Kijevi Rusz első krónikája*.

⁶ A PVL említi, hogy a 6420-as évben (Kr. u. 912.) Oleg fejedelem szövetséget kötött a görögökkel Alekszandrosz császár idejében. A szövetséges megállapodások részletesen szabályozzák, milyen eljárásban bírálkodnak a pogány ruszok és a keresztény görögök ügyeiben. Az Igor fejedelem idejében (Kr. u. 945.) Rómanosz és Konsztantinosz császárokkal megkötött megállapodásokban a szerződés szövege külön hivatkozik a keresztény és a pogány ruszokra. Azaz abban az időszakban az elit egy része már keresztény vallású volt. *Régmúlt idők elbeszélése* 41. és 55.

⁷ PVL, 91.

⁸ A PVL az Őskrónika, a *Régmúlt idők elbeszélése*, (Повесть временных лет) általánosan elterjedt rövidítése. A mű korábban Nyesztor-krónika néven volt ismert, valójában több egyházi személy (szerzetes) volt a szerzője, szétfeszíti a dolgozat kereteit, ha a szerzőség kérdésére külön kitérnék, egyszerűen PVL-ként fogok a műre hivatkozni, ahol érdemes, ott az eredeti orosz szöveget idézem, pontosan megjelölve, hogy az az Ipatyij vagy Lavrentyij-féle szövegváltozat.

⁹ PVL, 76.

ide-oda tekintgetnek, és nincs ott vidámság, csak szomorúság és nagy bűz.” A németek – azaz római katolikusok – vallásával szembeni legfontosabb kifogás, hogy szépséget nem találtak benne. A bizánci látogatás a követeknek is meggyőző hatású volt: „nem tudtuk, hogy az égben vagy a földön vagyunk-e, mert nincs a földön olyan látvány és olyan szépség, és nem is tudjuk, hogyan meséljük el, csak azt tudjuk, hogy ott az Isten jelen van az emberek között, és az ő istentiszteletük jobb az összes többinél. Képtelenek vagyunk feledni azt a szépséget, hiszen ha valaki megízleli az édes ízt, többé nem fogadja el a keserűt, így mi sem maradhatunk többet pogányságban.”¹⁰ A végső érv tehát a dinasztikus házasság reményén, és a filozófus meggyőző érvelésén túl, a követek leírása a természetfeletti szépségről, és Olga döntése a kereszténység mellett – ha a krónikaíró szemzőgéből közelítjük meg a vallásválasztás kérdését. A politikatörténet aspektusából nézve a fejedelem racionális politikai döntést hozott, amely a Ruszt bekapcsolta az ún. Bizánci Nemzetközösségbe, ami katonai és gazdasági előnyökön túl kulturális-ideológiai befolyást is jelentett, amely évszázadokra determinálta az országot.¹¹

VASZILIJ OSZIPOVICS KLJUCSEVSKIJ történész a Rusz megkeresztelésének 900. évfordulóján a Moszkvai Egyházi Akadémián megtartott ünnepi beszédében úgy fogalmazott, hogy „az Egyház akkor sem avatkozott be az állam dolgaiba, hanem az állam maga vonta be az Egyházat a saját ügyeibe. Az egyházi hierarchia tevékenysége – csakúgy mint Bizáncban – nem csupán a szellemi dolgokra korlátozódott: azon kívül, hogy részt vett a kormányzásban és bíraskodásban, segített az államnak a jótékonykodás megszervezésében, a szegények és elnyomottak védelmében, jó cselekedetekben és a családi erkölcs fenntartásában.”¹² A bizánci típusú együttműködést, szümfóniát a 19. század végén, 20. század elején tevékenykedő történész még ideális állapotként mutatta be: a hierarchia az állam meghatalmazása alapján a törvényhozásban úgy vett részt, hogy a ruszok életére alkalmazva átdolgozta és törvényi erőre emelte a Nomokanonot.¹³

Az Egyház befolyása ilyen módon az emberek hétköznapi életét nagymértékben meghatározta: a kanonikus és szekuláris jog nem vált el élesen egymástól, habár Jaroszláv fejedelem *Pravdája* (törvénykönyve) alapján a bizánci berendezkedéshez képest jobban elkülönült egymástól a fejedelmi és egyházi igazságszolgáltatás. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a társadalom egyből gyökeresen megváltozott volna, és a korábbi hiedelmek, szokások, kultuszok – csakúgy mint bármely más nemzetben – integrálódtak a vallásgyakorlatba, így a népi vallásosság szintjén szinkretizmus alakult ki az animista szláv természeti vallás és a kereszténység között. Megmaradt például a Földanya kultusza, de az egyháztörténészek az esztétikum iránti különleges vonzalmat is ehhez az örökséghez sorolják, továbbá a felfogás, hogy a nép egy egységes szervezet, melynek feje

¹⁰ PVL, 89. A vallásválasztás motívuma hasonló módon jelenik meg Jehuda Halévi Kuzari című művében is, ahol a kazár kagán a zsidó vallást választja, és vele együtt az elit egy része is betér.

¹¹ Слядз 2014.

¹² Ключевский 1969. Az 1888-ban elhangzott beszéd még ideális állapotban írja le a „szümfóniát” az állam és egyház között, bizánci mintájú együttműködést vetítve arra a korra, amikor a Kijevi Rusz államisága formálódott. Elsődleges forrásként természetesen Nyesztor krónikájára hivatkozik.

¹³ Ключевский 1969, 13. A Nomokanon a görög νόμος (törvény) és a κανών (zsinórmérték, jogszabály) szavak összetétele, egyházi és világi törvényhozóktól eredő, egyházi vonatkozású törvények és jogszabályok gyűjteménye, a görög egyház jogforrásai között több Nomokanon című mű is szerepel, a 11. században Phótiosz idejében egyházi szlávra is lefordították. Valószínű, hogy Kljucsevskij erre utal. (Keleti Egyház, II. Évfolyam 8. szám, 1935.)

a fejedelem – szintén rendelkezik kereszténység előtti korra visszavezethető gyökerekkel,¹⁴ ugyanakkor ebben a kérdésben a bizánci tradíció is hasonlóképpen vélekedik: „az egyház és a birodalom egyetlen organizmus, amelyet a császár és a patriarcha irányít – az egyik a testek fölött, a másik a lelkek fölött uralkodik”.¹⁵

DMITRIJ POSZPELOVSZKIJ szerint az a csomag, amely a kereszténység felvételével a bizánci magaskultúra, a gondolat (filozófia), tudás, írásbeliség, a fejlett szociális, adminisztratív és oktatási rendszer elemeiből összeállt, és a Kijevi Rusz, mint fiatal állam ölébe pottyant, feldolgozhatatlan volt a ruszok számára. A nyugati római kultúra, amelynek öröksége fokozatosan termékenyítette meg az európai barbár nemzeteket, sokkal alacsonyabb fejlettségi szinten állt, mint a bizánci: ez vonatkozik a teológiai műveltségre is, melynek terén Ágoston volt az egyetlen, akinek munkássága felért a keleti egyházatyákéval. Ezen felül a nyugati államok fejlődése egyenletesebben, fokozatosabban alakult, mert a rómaiak által korábban megszállt térségben történt, szemben a keleti szláv fejedelemségek földjével, amely a bizánci kereszténység számára korábban *tabula rasa* volt. Az új vallásgyakorlat a szertartásával és szépségével lenyűgözte és elbűvölte a ruszokat, az intellektuális megértés jelentősége viszont háttérben maradt a liturgiával (обряд) szemben. POSZPELOVSZKIJ véleménye szerint innen eredeztethető az oroszok „szertartáshite” (обрядоверие)¹⁶: a liturgia minden egyes elemét (amely az egyházban sokszáz éves tradíció után alakult ki) abszolútumként és sérthetetlen dogmaként értelmezték, noha a Biblia semmiféle szertartásrendet nem határoz meg az istentiszteletre.

Az Őskrónika leírása szerint Vlagyimir megkeresztelkedése után megindította az államépítést. A bibliai pátriárkák mintájára neki is tizenkét fia volt (legalábbis a krónikás szerint – ez elképzelhető, hogy tény, de az is, hogy pusztán egy bibliai toposz), és a tizenkét legjelentősebb város élére nevezte ki őket fejedelemül a Kijevi Ruszként ismert állam területén. Innentől kezdve a PVL tulajdonképpen olyan leírást ad Vlagyimir uralkodásáról, amely a Bibliában Dávid és Salamon uralkodásával analóg: templomot épít, jótékonykodik a szegények és nyomorékok felé, druzsinájának ezüsből készítettet kanalakat az étkezéshez, mert – úgymond – szeretet és béke honolt köztük, és egész életében istenfélő volt.¹⁷ Ez a leírás a krónikában annyira ideálisan mutatja be Vlagyimir uralkodását, mintha már a messiási királyság kezdődött volna el az országban: Belgorod 997-es ostromának leírása például több bibliai csodára is rímel. A krónikás elmondása szerint az éhezés szélén álló ostromlott városban a kútból méz kezdett folyni (tejjel-mézzel folyó Kánaán analógiája a Bibliában) és a *kiszel* (keményítővel gyümölcsökkel ízesített főzet) főzésére alkalmas gabona is megsokasodott (Illés és a szareptai özvegy története). Hasonló történeteket olvashatunk a Bibliában a királyok könyvében több helyen is: pl. Illés, illetve Elizeus próféták tevékenysége kapcsán.¹⁸

A krónikaszövegek történeti hitelessége nagyon sok esetben megkérdőjelezhető, ezért gyakran utalok arra, hogy a „krónikás szerint”. IGOR DANYILEVSZKIJ történész állítja, hogy a krónikák

¹⁴Fedotov 1946.

¹⁵Brehier 2003.

¹⁶Поспеловский 1995.

¹⁷PVL, 101.

¹⁸2Királyok 7.

szövegeit úgy érdemes tanulmányozni, hogy számításba vesszük: nem azt fogjuk belőlük megtudni, hogy egy esemény hogyan történt meg valójában, hanem – FOUCAULT idevonatkozó elmélete szerint – a „diskurzust” érdemes tanulmányozni egy-egy esemény kapcsán. A diskurzus pedig nem csak arról szól, hogy adott esetben csaták, vagy alá-fölé rendeltségi viszonyok, az eseménytörténetben hogyan jelennek meg, hanem arról is, hogy azokat a csatákat miért vívják, hogyan és milyen eszközökkel vívják, hogyan lehet megismerni annak a hatalomnak a természetét, amelyet megszerezni kívántak a harcoló felek. Ez a megközelítés némileg megváltoztatja a kutatói attitűdöt a szövegek tanulmányozásánál: azaz ahelyett, hogy elfogadnánk, hogy az események „valójában így és így történtek” számításba veszi, hogy amit kutatása tárgyául vesz, az egy történelmi rekonstrukció, és azt lehet belőle megismerni, hogy a szerző (szerkesztő) hogyan gondolkodhatott önmagáról és a társadalmáról, milyen képe volt az őt körülvevő világról, és ennek függvényében értelmezni azt, hogy egyes konfliktusokat miért vállaltak fel, vagy a számunkra esetleg jelentéktelennek tűnő dolgok miért vezettek gyakran sok ember életébe kerülő harcokhoz.¹⁹

Vlagyimir fejedelem halála 1015-ben következett be, és a krónikás úgy tartja, hogy Konsztantinosz császárhoz hasonló tettet hajtott végre: „ahogyan egykor a nagy Rómának új Konsztantinosza megkeresztelkedett, és alattvalóit megkeresztelte, ugyanúgy cselekedett ő is”.²⁰

Kijevben és a nagyobb városokban már Vlagyimir idejében megindult a templomok építése, Jaroszláv fejedelem idején pedig ez a tevékenység még inkább megélénkült: 1037-ben említi a krónikás a Szent Szófia-székesegyház építését, a metropolita székhelyét és az Aranykaput, továbbá a Szent György és Szent Irén kolostorok építését. A Régmúlt idők elbeszélése magyar kiadásában a 457-es számú lábjegyzet alapján az építkezések során elkészült kolostorok Bölcs Jaroszláv kereszttségben kapott neve György, és felesége, a svéd Ingigerd után pedig Irén nevét kapták. Igor Danyilevszkij történész szerint az építkezés – úgymint a Szófia székesegyház, az Aranykapu és a két kolostor mind Bizánc mintájára épült, tudniillik ezek az épületek ott hasonló elrendezésben megtalálhatóak voltak.²¹ Az Aranykapu felépítésével pedig kifejezetten messiási proféciaak beteljesedését várták, amelynek helyszíne az eredeti jövődölés szerint Jeruzsálem kellene, hogy legyen. Ezékiel így ír: „*És az Úr dicsősége beméne a házba a kapunak útján, mely néz napkeletre*” (43:4). Azzal, hogy a profécia beteljesedésének helyszínét Kijevbe helyezték, Jaroszláv valószínűleg a zsidó-keresztény kultúra addigi középpontjának számító Jeruzsálem státuszára apellált. Azzal az Olegnek tulajdonított mondattal pedig, miszerint „*Се буди мати градом Русьским*”²² (legyen ez Rusz városainak anyja) – Vlagyimir (város) majd főleg Moszkva felemelkedéséig – Kijevet az üdvtörténet központjába teszi.²³

¹⁹ Данилевский 2004, 73.

²⁰ PVL, 103.

²¹ Данилевский 2004, 197.

²² Ez legyen Rusz városainak anyja - Lihacsov szerint ez a mondat (amely nyilvánvalóan a 882-re datált események után több mint 200 évvel íródott, a krónika szerzőjének álláspontját tükrözi Kijev jelentőségét illetően, és a metropólia szó tükröfordítása: a görög μήτηρ – anya és πόλις – város szóösszetétele, míg mások szerint egyszerűen Oleg Kijevet jelölte ki fővárossá, uralkodói székhellyé. Данилевский 2004, 203.

²³ Водолазкин 2008, 51. - A szerző itt hosszabb összehasonlító elemzést végez a PVL szövege és Ioannész Malalasz krónikája között, és arra a következtetésre jut, hogy a “Се буди мати градом Русьским” idézet Malalasz bizánci Kronográfiájából származó idézet, amely Jeruzsálemre utal.

Az Óskrónikát tanulmányozva megállapítható, hogy míg az egyház tényleges vezetőjéről, az akkor még Bizánc által delegált metropolitáról²⁴ és az egyházzal, mint intézménnyel és társadalmi szerveződéssel alig ír a krónika szerzője, addig a fejedelmek hadjáratai gyakran bibliai kontextusba vannak ültetve, a régi Rusz – a krónikás leírása szerint – mintegy „teokráciaként” működött.²⁵ Az egyházi szervezetet – a papságot, élén a metropolitával és a szerzetességet, élén az igumennel – egyáltalán nem választja el a nép egészétől, hanem az egész társadalmat keresztény nemzetként írja le, az ószövetségi Izraelhez hasonló közösségként. Az Ószövetségben Izrael népére használt káhál (קהל) azaz gyülekezet kifejezés az egész Egyiptomot elhagyó, kiválasztott népre vonatkozott, hasonlóan a keresztségben részesült ruszokról keresztény közösségként ír a krónikás. „Az Úr pedig örökké trónol, dicsőségét a Szentháromságban zengik a Rusz fiai, a démonokat pedig átokkal sújtják az igazhívó férfiak és hithű asszonyok, akik elfogadták a keresztséget és a bűnbánatot a bűnök bocsánatára, az Isten új, választott keresztényei. És megkeresztelkedett maga Vlagyimir valamint fiai és az ő földje.”²⁶ A vallásosság és nemzeti eszme BERGYAJEV szerint hasonlóan erősen kapcsolódik egybe, mint a zsidóság tudatában, a messianisztikus szemlélet épp annyira jellemző az orthodoxiára, mint a judaizmusra.²⁷

Azok a történetek a PVL-ben, amelyeket történelmi eseményekként ír le a krónikás, legnagyobb részben bibliai és apokrifekből való idézetek, bibliai történetek és legendák példázatként, allegóriaként való leírása, parafrázisai, továbbá bizánci Kronográfból, Haramtolosz és Malalasz krónikáiból vett idézetek²⁸ valamint a középkori zsidó szerző József ben Gurion művéből, a József szippontól származó részletek. Véleményem szerint, az egészen mesészerű történetektől, legendáktól (például Olga fejedelemasszony bosszúja a drevljánokon) a bibliai allegóriákon át (Olga fejedelemasszony látogatása Bizáncban – Sába királyné látogatása Jeruzsálemben, Vlagyimir 12 fia – Izrael 12 pátriárkája, Vlagyimir vitézének küzdelme a besenyő harcossal – Dávid és Góliát csatája, stb.) bibliai parafrázisokig és idézetekig, a krónika egésze arról tanúskodik, hogy a szerző felfogása szerint, a választott nép szerepét a ruszok örökölték (mintegy az ószövetségi zsidóság helyét elfoglalva). Ez utóbbi megállapításom alátámasztására a későbbiekben, a „helyettesítési teológiával” foglalkozó szakaszban még szánok néhány gondolatot.

A következőkben azokat az eszkatológiai nézeteket vizsgálom meg, amelyek meghatározták a középkor pravoszláv emberének világnézetét, valóságértelmezését.

²⁴ Az első szláv származású metropolita (Bölcs) Jaroszláv idején élt Ilarion volt, az egyik legjelentősebb nyelvi emlék, az Elmélkedés a törvényről és kegyelméről szerzője; addig a metropoliták görög származásúak voltak Kijevben.

²⁵ Például Vlagyimir Monomah 1111-es hadjáratát a kunok (polovecek) ellen a krónikaíró metafizikai magasságba emelte, a fejedelem szövetségeseivel és Mihály arkangyallal vállvetve harcol a pogányok ellen, és a ruszok csatáját hasonlóan írta le, mint a 2Kir 19 a zsidók asszírok felett aratott győzelmét, ahol 180 000 harcost mészárolt le egy angyal egy éjszaka leforgása alatt. PVL 215–219. Mihály arkangyal ruszok oldalán való harca nyilvánvalóan mutatja, hogy a korabeli felfogás szerint a választott nép helyét a zsidóságtól a ruszok vették át.

²⁶ PVL, 97. A PVL leírja, hogy Vlagyimir idejében mekkora örömmel mentek a kijeviek a Dnyepriben megkeresztelkedni, ugyanakkor érdekes kérdés, hogy a bizánci krónikák által említett esemény, amely Fótiosz pátriárka idejére datálható, és Rusz megkeresztelkedéséről tudósít 862-ben, miért nem bírt akkora jelentőséggel maguk a ruszok számára, hogy a PVL hivatkozzon rá? – a kérdés Kuzenkov Pavel Vlagyimirovics előadásán merült fel, melyet a Moszkvai Történelmi Múzeumban tartott. <https://youtu.be/VW8-FgMb3bM>

²⁷ Bergyajev 1989, 12.

²⁸ Водолазкин 2008, 41.

„Khiliazmus”, avagy a teremtés hét napja és az emberiség hétezer éves története

A pravoszláv eszkatológiai tanítás egyik legfontosabb eleme a végidők kronológiájához kapcsolódik. Mivel a Kijevi Ruszban (sőt Oroszországban egészen I. Péterig) nem a nyugaton elterjedt időszámítást használták, amely Krisztus születésének dátumát veszi a számítás kezdetéül,²⁹ hanem bizánci mintára – úgymond – „a világ teremtésétől” számították az időt, az eszkatológiai várakozások is más időpontokhoz és eseményekhez kötődtek, mint Nyugaton. Az a világekorszak (αἰών, nagyon hosszú idő, örökkévalóság, világekorszak) amely a Biblia szerint Ádám teremtésével kezdődött, a bizánci időszámítás alapján a Rusz megkeresztelesekor éppen a teremtéstől számított 6496. évnél járt.

A bibliai kinyilatkoztatás alapján: „egy nap az Úrnál olyan, mint ezer esztendő, és ezer esztendő mint egy nap.” (2Pét 3:8). Az akkori várakozások szerint – bibliai utalások és apokrif írások alapján – a jelenlegi *aión*, az ádami emberiség korszakának a hetedik évezred végével le kell zárulnia, és elkövetkezik a Végítélet (Страшный суд).³⁰ (A teremtés hét napjának analógiáját követve.) Ezen túlmenően a teremtés hetedik napján – a millennista bibliaértelmezés szerint – a Jelenések könyve 20 fejezetében leírtak, (vagyis a Messiás 1000 éves uralkodásának ténye és időtartama) szó szerint be kell, hogy teljesejjenek – a hetedik évezredben tehát már a Krisztus királysága valósul meg a földön. Ez a prófécia volt a legfontosabb eszkatológiai várakozás alapja.

Általánosságban elmondható, hogy a pravoszláv egyházban az eszkatológiai várakozások hasonlóan kötődtek különféle számításokhoz és dátumokhoz, mint a judaizmusban és nyugati kereszténységben. A judaizmus eszkatológiai várakozásai sok esetben dátumokhoz, évszámokhoz kapcsolódtak a betűk számértékéhez köthető számítások miatt is, és az írások betűihez való tradicionálisan mély kötődés miatt is.³¹ A nyugati kereszténységben szintén fontos szerepet töltek be bizonyos dátumokhoz, évszámokhoz kötődő várakozások, ezek jelentős részénél kulcsfontosságú az 1000 (görögül: *khilia*, innen a khiliazmus, ami a millennizmus másik elnevezése) volt.³²

Az első évszázadok keresztényei még Krisztus ezeréves királyságának közeli, valóságos földi megvalósulását várták. Ágoston a *De civitate Dei* című, 426-ban megjelent művének XX. könyvében viszont arról írt, hogy az egyház akkor, az ő idejében a millennium korszakában élt. A khiliazták szó szerinti bibliaértelmezési hagyományával szemben Ágoston allegorikusan interpretálta a Messiás ezer éves birodalmára vonatkozó bibliai próféciákat, mint amelyek már a mostani korszakban (*aión*) megvalósultak.³³ Az egyház korszaka után a halottak testben való feltámasztását, és a végítéletet követően megvalósul a *regnum caelorum*, azaz a mennyek királysága, Isten örökkévaló birodalma.

²⁹ Arra most nem térek ki, hogy ez miért nem pontos számítás, de Lukács evangéliumának kronológiája alapján Krisztus mintegy 6–8 évvel időszámításunk előtt született, lásd Fehér Sándor: Jézus születési évének egy lehetséges meghatározása. *Studia Biblica – Bibliai Tanulmányok* 2:1 (2020) 113–122.

³⁰ Данилевский 2004, 197.

³¹ Ruff 2009, 96.

³² A khiliazmus különféle megjelenési formáinak hatalmas szakirodalma van, a zsidó és korai keresztény khiliazmusról lásd pl. Wilken 1986.

³³ Rugási 2012, 80: Idézi Ágostont: *et nunc ecclesia regnum Christi est regnumque caelorum* – „a mostani egyház is Krisztus országa, és a mennyek királysága”.

A Kijevi Ruszban a skolasztika nem érintette meg a vallást, a teológiai műveltség a papság alsóbb rétegeiben alacsony szintű volt, habár az elit magas szintű bibliaismerettel bírt, és a novgorodi földek térségében az írástudás elterjedtsége révén a bibliai könyvek többsége ismert volt. A Kijevi Rusz virágzását követő korszakban azonban (tatárdúlás és részfejedelemségekre tagozódás miatt) nagy teret kapott a népi vallásosság: a babonák, hiedelmek éppúgy épültek be a vallásgyakorlatba, mint a bizánci egyházba a görög filozófia, így jött létre például a tó vize alatt rejtőző Kityeys Város legendája,³⁴ de az Ének Igor hadáról szintén mutatja, milyen szépen megférnek az orosz vallásosságban az animista folklorisztikus elemek a kereszténységgel.

Egyelőre nem találtam arra vonatkozó forrást, hogy Ágoston művét ismerték volna, első fordításai ugyanis a 16. századtól ismertek, de az Isten országa eljövetelére, és a messiási birodalomnak a földi megvalósulására vonatkozó bibliai próféciákat, nyilvánvalóan jól ismerték: úgy a Jelenések könyvét, mint az Antikrisztus megjelenésére vonatkozó Thesszalonikaiakhoz írt levelet, továbbá gyakori hivatkozási alap Dániel próféciája a birodalmakról – ez lesz később a „Harmadik Róma” elképzelés alapja. A PVL-t tanulmányozva általánosságban elmondható, hogy szerzője rendkívül mélyen ismerte a Bibliát: részletesen idézi Dániel próféta imáját, és az arra válaszként érkező angyali látomást, az apostolok cselekedetei könyvéből, és teológiai jártasságát mutatja, hogy idézi Szalamiszi Epiphanosz angyalokról szóló tanítását,³⁵ hivatkozik Hamartólosz Krónikájára, Római Szent Hippolütosz Dániel-kommentárjára és Aranyszájú Szent Jánosra.

A millenizmus a pravoszláv vallásban fontos szerepet kapott, és egészen Rettenetes Iván koráig újabb és újabb dátumok merültek fel, mint a Végítélet, és Isten uralma eljövetelének időpontja. Ezen belül is különös hangsúlyt kapott a közeledő 7000. év, amely a jelenleg általunk használt időszámítás 1492. évére esett. Míután azonban Jézus ekkor nem tért vissza és nem valósította meg földi uralmát, előbb a 7007. később a 7070. végül pedig 7077. évre várták a Véget. Az apokalipszis-várás aztán 1569-ben (7077), IV. Iván uralkodásának idején csúcspontot ért el, azon belül is az opricsnyina korában játszott meghatározó szerepet – de erre egy későbbi tanulmányban lenne érdemes még kitérni.³⁶

„Apokaliptikus jelek” értelmezése és „helyettesítési elmélet”

„A 6621. (a mi időszámításunk szerinti 1113.) évben déli egy óraker egy jel tűnt fel a Napban. Minden ember számára látható volt: a Napból kevés maradt látható, olyan volt, mint a szarvaival lefelé néző Hold. (...) A jelek nem jót szoktak jelezni; a Nappal, a Holddal vagy a csillagokkal történő jelek nem az egész Földön láthatók, hanem amelyik országban lesz a jel, az fogja látni, a másik pedig nem látja. Mint a régmúltban is, Antiokhosz idején, Jeruzsálemben is voltak jelek, ott a levegőben tűntek fel emberek, akik lóháton száguldoztak, fegyverrel a kezükben fenyegetőztek, és ez csak Jeruzsálemben volt, más földeken ez nem volt. Hasonlóképpen a Napban látható jel Szvjatopolk halálát jelezte előre.”³⁷

³⁴ Bergyajev 1989, 13.

³⁵ PVL, 219.

³⁶ Ануфриева 2014, 13.

³⁷ PVL, 221. Az apokaliptikus esemény leírása a 9. századi bizánci szerzetes, Hamartólosz *Kronográfiájából* származik, IV. Antiokhosz Epiphánész Jeruzsálem elleni hadjáratának előjeleként hivatkozik rá.

A krónika fent idézett része egy részleges napfogyatkozás eseményét írja le, amelyet prófétaik jelként Szvjatopolk fejedelem, akkori kijevi uralkodó halálának előjelének tekint a szerző. Ezt a részt több okból is fontosnak tartottam idézni: egyrészt tükrözi a krónikaszerző világlátását – a napfogyatkozást jelnek tekinti és a jel beteljesedésének a fejedelem halálát tartja. A PVL általam használt magyar nyelvű kiadásának lábjegyzete szerint azonban – noha csillagászati kutatások valóban igazolják napfogyatkozás megtörténtét abban az évben – a Rusz területéről a jelenséget nem lehetett megfigyelni.³⁸ A szöveg legkorábbi forrása a Lavrentyij-évkönyv, amely a 14. században született. A fenti leírásban tehát egy dokumentáltan megtörtént természeti jelenségről olvasunk, amely két évszázaddal a mű keletkezését megelőzően történt, valamikor Szvjatopolk fejedelem halála környékén. Adódik tehát a következtetés, hogy a krónikás nem egy történeti tény és ennek előjelét rögzítette, hanem két egymástól független eseményt hozott ok-okozati összefüggésbe. A hagiografikus írásokban, a fejedelmek életrajzának leírásában, a PVL-ben és annak forrásaiban, továbbá a későbbi krónikákban is gyakran találkozunk azzal, hogy különös természeti jelenségeket egy jelentős személyiség születéséhez, halálához vagy egyéb fontos életszakaszához köt a szerző.

Témám szempontjából ezt azért tartom fontosnak megjegyezni, mert szeretnék rávilágítani, hogy az általunk történeti forrásként kezelt művek korlátozott mértékben alkalmasak a múltban történt események rekonstrukciójára, illetve nem történelmi tényeket rögzítenek elsősorban, hanem az adott korban élő emberek életszemléletét, világnézetét, szokásait és hiedelmvilágát tükrözik. A vallásos világszemléletéből fakadóan sok természeti jelenség vagy történelmi esemény (pl. tatárdúlás, háborúk, éhínség, rossz termés) kapott bibliai értelmezést, lett „apokaliptikus előjel” a Ruszban született krónikákban.

A másik ok, amely miatt figyelmet szántam erre a részre, hogy Kijevben a napfogyatkozás után néhány nappal, a Szvjatopolk halálát követő zűrzavarban lázadás kezdődött, aminek az egyik bojár (Putjata) házában feldúlása és az első dokumentált zsidópogrom lett az eredménye. És ezzel eljutottam a következő fontos kérdéshez, amivel foglalkozni szeretnék, mégpedig a pravoszlávok és zsidók kapcsolatához.

Már a második században, az ókeresztény egyházatyák idejében megjelent az a gondolat, hogy Izraelt Isten elvetette és helyette az Egyházat fogadja el, mint kiválasztott közösséget. A Tertullianustól – szinte az egész egyháztörténetben – kimutatható „helyettesítési elmélet” szerint az ószövetségi prófétaik ígéretei többé nem Izrael, hanem a helyette létrehozott *verus Israel*, vagyis az Egyház. Az antijudaista bibliai exegézis legjelentősebb irányzatai Tertullianusszal kezdve, Órigenészen és Ágostonon át a 4. századtól uralkodóvá váltak az Egyházban. Órigenész szerint a Törvény és a próféták allegóriákat fogalmaztak meg, a Törvény parancsait nem szükséges szó szerint értelmezni, és a próféciaik beteljesedése is allegória. Ágoston ennél tovább ment, és azt tanította, hogy az Egyház és az Újszövetség már az „eljövendő világ” természetével rendelkezik.³⁹ Azt le kell szögezni, hogy ezzel szemben mind a talmudi zsidó tradíció, mind az első századok keresztény irányzatai az „eljövendő világ” alatt a bibliai próféciaik szó szerinti, fizikai, valóságos beteljesedését várták.

³⁸ PVL, 221.

³⁹ Rugási 2011, 129.

Az allegorizáló bibliai exegézis megjelenésétől már csak egy lépés volt Izrael – mint a Végidők prófeciáinak címzettje – szerepének átértelmezése: azok a teológiai irányzatok, amelyek az ószövetségi prófeciák beteljesedését nem szó szerint, fizikailag és valóságosan értelmezték, az Izraelre vonatkozó bibliai jövendölések beteljesedését az Egyházban, illetve a „kereszténnyé vált” nemzetekben várták.

A második századtól – a korábban elsősorban zsidók között – terjedő kereszténységben növekvő számú, pogány háttérű hívő, és a Bar Kochba vezette zsidó felkelés résztvevői között, egyre mélyebb ellenségesség alakult ki.⁴⁰ Valószínűleg ez vezetett el a második századra ahhoz az állapothoz, hogy a judaizmus keresztényellenes, a kereszténység pedig antijudaista álláspontra helyezkedett és a két közösség ideológiailag egymással szembehelyezkedett. HELLER ÁGNES szavaival: „A keresztény Jézus harmadnapra támadt fel. Kétezer esztendőre volt szükség ahhoz, hogy a zsidó Jézus feltámadjon”.⁴¹

Az antijudaizmus természetesen a nyugati kereszténységben is jelen volt, a vallási alapú zsidóellenesség nem pravoszláv jellegzetesség. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért foglalkozom mégis vele a pravoszláv történetológia keretében. Nos, az eszkatológia nem keresztény találmány. Az alapjául szolgáló írások nagy részének címzettje Izrael. Attól, hogy az Egyház ezeket a prófeciákat önmagára vonatkoztatta, a zsidóság nem mondott le az eszkatológiai várakozásáról. A zsidóságon belül is kialakultak újra és újra olyan eszkatológikus mozgalmak, amelyek legtöbbször háborúhoz és az aktuális megszálló birodalmakkal (hellén, római) szembeni lázadásokhoz vezettek. Eszkatológiai mozgatója volt a makkabeus felkelésnek, az első zsidó háborúnak (Kr. u. 66–73) és a Bar Kochba vezette felkelésnek is (Kr. u. 132–136).⁴² A részletes eszkatológiai koncepciókat tartalmazó írások egy része Qumránból kerültek elő, ezek feldolgozása közben derült ki, hogy néhány, a keresztény vallási irodalom perifériáján fennmaradt pszeudepigrafikus írás (Kr. e. 100 és Kr. u. 200 között keletkezett, ószláv, kopt, örmény nyelvű szövegek) eredetije éppen az esszénus közösség barlangjaiból származott és terjedhetett el.⁴³ Nyilvánvaló a rokonság a khiliaszta történetológia és a zsidó eszkatológia között: mindkettő szerint az idők végén, azaz a Negyedik Birodalom (Róma) idején jön el a Messiás,⁴⁴ tart ítéletet – a qumráni szóhasználat szerint – „a világosság és sötétség fiai” között majd megalapítja Isten országát a Földön, amely 1000 (görögül *khilia*) évig fog tartani.⁴⁵

A harmadik századtól azonban, az allegorizáló írásértelmezés elterjedésével megjelent az elmélet, hogy Krisztus uralma és Isten országa nem a második, hanem az első eljövétel idején megvalósult, és azokat a hívőket, akik ragaszkodtak a szó szerinti bibliaértelmezéshez, judaizálással vádolták. A 431-es epheszoszi zsinaton a khiliazmust mint „hibát és illúziót” tévtanításnak bélyegezték, a görög szemléletű szónokok (hellénista, allegorizáló írásértelmezés hívei) a khiliasztákat „zsidózó

⁴⁰ Simon 1986, 135–425.

⁴¹ Heller 2000, 7.

⁴² Az első zsidó háború okairól lásd Hahn 1961; Grüll 2010, 55–111.

⁴³ Vermes 2005, 247.

⁴⁴ Dániel 7:22.

⁴⁵ Sholem 2016, 97. A qumrániak eszkatológiájáról áttekinthetetlenül nagy szakirodalom született, amellyel itt még utalásszerűen sem szeretnék foglalkozni.

eretnekké” nyilvánították.⁴⁶ A pravoszláv kereszténységben azonban ez az elképzelés megmaradt, azzal az egyedi jellegzetességgel, hogy Izraelnek, mint nemzetnek helyreállítását egyáltalán nem építették be az eszkhatológiájukba.⁴⁷

Az Egyház konstantini fordulata (vagyis a kereszténység államvallássá válása) után a teológiai antijudaizmustól a politikai antiszemitizmusig nem volt hosszú az út, bár a zsidóellenes felkelés, pogrom nem „keresztény találmány”. Mind az alexandriai zsidó diaszpórát mind a Róma fennhatósága alatt élő zsidókat érte időnként támadás: jobb időkben „irodalmi” zsidóellenesség, élesedő érdeklentétek idején atrocitások – már a kereszténység megjelenése előtti időkben.⁴⁸

Ami a pravoszláv egyház zsidókhöz való viszonyát illeti – a vallásválasztás jelenete előrevetíti a judaizmussal szembeni fenntartásokat – de az egyik legfontosabb, zsidósággal kifejezetten sokat foglalkozó forrás Ilarion metropolita Törvényről és kegyelemről⁴⁹ szóló műve. Nem kívánok behatóan foglalkozni a szöveg elemzésével, de néhány alapvető megállapítást feltétlen le kell szögezni.

Az orosz nyelvű szakirodalom többnyire az óorosz irodalom (древнерусская литература) egyik korai csúcsteljesítményének tartja az írást. Tertullianus *Adversus Marcionem* című művét olvasva az vált számomra nyilvánvalóvá, hogy Ilarion átvette az egyházatya érvelését a judaizmussal szemben. A bibliaismeret és teológiai műveltség szempontjából valóban magas színvonalú írás lényege, hogy szembeállítja egymással az Ószövetség zsidóságát az Újszövetséget elfogadó pogány nemzetekkel, előbbieket, mint akiket Isten elvetett, utóbbiakat, mint akiket befogadott. Azok a bibliai példázatok, amelyeket a metropolita idéz, először Pál apostol írásában fordulnak elő, a Galatákhöz⁵⁰ írt levelében, majd Tertullianus használja érvelésében. Eszerint az Ószövetséget a bibliai Hágár – Ábrahám rabszolgája példázza, míg az Újszövetség előképe Sára, Ábrahám felesége. Ilarion Pálnál keményebben fogalmazott: ahogy Hágárt és fiát, Ismaelt elűzték az örökös (azaz Ábrahám és Sára fiának, Izsáknak) születése után, úgy Isten is elüldözte Izraelt az Újszövetség korában.⁵¹ A metropolita szerint a zsidóságot méltán érik a csapások, hiszen elutasította a Krisztusban felkínált isteni kegyelmet és megváltást. A következetes bibliaértelmezés azonban csorbát szenved a műben: míg az Izraelre és a zsidóságra vonatkozó bibliai próféciákat allegorikusan értelemben az egyházra vonatkoztatja, az ítéletre és pusztulásra vonatkozó jövendölések korántsem maradnak a jelképek és metaforák szintjén.⁵²

⁴⁶Sholem 2016, 99.

⁴⁷Pál rómaiakhoz írt levelében Izrael helyreállításáról így ír: „Mert ha az ő elvettetésük a világnak megbékélése, micsoda [lesz] a felvételük hanemha élet a halálból?” (Róm 11:15)

⁴⁸Az alexandriai pogromok leírásához Philónnál lásd pl. Van der Horst 2003.

⁴⁹Слово о законе и благодати – a mű teljes terjedelmében megtalálható az interneten: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4868>. Letöltés időpontja 2018.02.12

⁵⁰Pál levele a Galatákhöz, 3–4. rész.

⁵¹„Törvény” alatt a szerző az Ószövetséget, azon belül is első sorban a Tórát érti, a „kegyelem” pedig az Újszövetség szinonimája. „Изгони иудеев с законом их и расей между язычниками, ибо что общего между тенью и истиной, иудейством и христианством?” – „Űzd el a zsidókat a Törvényükkel együtt és szórd szét őket a pogányok között, mert mi közös van az árny és valóság, a judaizmus és kereszténység között?”

⁵²“И вот уже со всеми христианами и мы славим Святую Троицу, а Иудея молчит; Христос прославляется, а иудеи проклинаятся; язычники приведены, а иудеи отринуты.” – „És íme a többi keresztényekkel együtt mi is magasztaljuk a Szentháromságot, Júdea viszont hallgat; Krisztus felmagasztaltatik, a zsidók pedig átkoztatnak; a pogányok elhívtak, a zsidók elvették.” A helyettesítési teológia klasszikus érvelése.

Arra vonatkozóan kevés információ áll rendelkezésre, hogy a Kijevi Rusz időszakában milyen mélységű kapcsolat volt a ruszok és a zsidóság között, a fent említett pogromot leszámítva, hiszen nagy létszámban csak Katalin cárné idején jelent meg zsidó népesség Oroszország területén, azon belül is az ún. „letelepedési övezetben” (a mai ukrán, belorusz, moldáv területek), amikor is a legnagyobb zsidó diaszpóra integrálódott az Orosz Birodalomba. A források azt támasztják alá, volt zsidó közösség Kijevben, ugyanis létezik egy ún. kijevi levél a kairói múzeumban, melyet a 10. századra datálnak, és az első írásos emlék arra vonatkozóan, hogy Kijevben és a Rusz területén éltek zsidók. Témám szempontjából a levél tartalma maga irreleváns,⁵³ önmagában az, hogy több dokumentum igazolja a tényt, hogy volt Kijevben zsidó közösség, felvetette az együttélés kérdését.

Visszatérve Ilarion művére: a szöveg nagy terjedelemben a zsidóságnak a Krisztussal szembeni elutasítót, a pogányoknak ezzel szemben befogadó magatartásával foglalkozik,⁵⁴ az olyan megállapításokkal pedig, hogy „не иудейски хулимъ, нъ христьянскы благословимъ” – azaz „nem héberül káromoljuk, hanem keresztény módra áldjuk (Istent)” – elkezdte lerakni a pravoszláv antijudaizmus alapjait, amely később politikai (a moszkvai állam felemelkedése, IV. Iván idején) antiszemitizmusban teljesedik ki.⁵⁵

Újabb példája az antijudaista exegézisnek, hogy az Evangéliumban leírt, Heródes által elrendelt betlehemi csecsemőgyilkosságokért szintén a zsidókat teszi felelőssé: azaz „születésekor először a mágusok imádták a pogányok közül, a zsidók viszont halálra keresték, és miatta a csecsemőket is legyilkolták.”

A „Törvényről és Kegyelemről” hosszan méltatja Vlagyimir fejedelmet, akinek hasonló szerepet tulajdonít, mint Konstantinnak, aki úgy mond „az Új Jeruzsálemből”, azaz Konstantinápolyból elhozta a keresztet a Rusz földjére. Vlagyimirt apostoli rangra emeli, sőt, szólítja, hogy keljen fel, támadjon fel a halálból (utalás a halottak feltámadásának próféciájára), hogy megnézhesse, hogyan teljesítette be a munkáját leszármazottja, (Bölcs) Jaroszláv (986–1054). Ahogy Salamon beteljesítette Dávid király munkásságát Jeruzsálemben, akiknek nevéhez és uralkodásához köthető Izrael virágkora és a jeruzsálemi Szentély felépítése – és amely időszak hagyományosan a messiási birodalom előképének számít – úgy élte meg Jaroszláv uralkodását Ilarion metropolita.

A zsidókhöz való viszony még egy szempontból lesz érdekes az orosz egyháztörténetben: az egyik – több ember életét követelő – vallási alapon történt kivégzéssorozat éppen az ún. „zsidózó” eretnekekkel szemben történt. Az eretnekség a pravoszláv egyház hitvédő iratai szerint nemcsak Krisztus isteni személyét és a Szentháromság dogmáját kérdőjelezte meg, hanem a második eljövétel időpontját (bizánci időszámítás szerinti 7000. év) is kétségbe vonta. Joszif Volockij szerzetes (1440–1515) idejében olyan apokaliptikus várakozás töltötte be az emberek hétköznapjait, hogy az otthonok, utak és piacok is disputáktól voltak hangosak: „Mostanság pedig a házakban is, és az

⁵³ A levél tartalma szerint Jákob Ben Hanukka, egy adósrabszolgaságba került zsidó fiatalember kivásárlására gyűjtött a kijevi zsidó közösség, aláírói 11-en voltak. Héber kvadrátírással íródott, az utolsó aláírást leszámítva, amely egy türk rúnáírással, azaz valószínűleg kazár írással volt szignálva. Голб–Прицак 2003.

⁵⁴ A metropolita megállapításaival nem kívánok vitatkozni, de a tényt muszáj megemlíteni, hogy a kereszténység elsősorban a zsidóság között kezdett el terjedni, az Egyház alapítói zsidók voltak, mint ahogy az első keresztény közösség is Jeruzsálemben jött létre. A metropolita állításai erősen antijudaistak, aminek alapja nem a Biblia, hanem valószínűleg a korai egyházatyák antijudaista hagyománya.

⁵⁵ Szvák 2014.

utakon is, és a piacokon is szerzetesek és világiak és mindannyian vitáznak, mindannyian a hitről tudakozódnak”. Jozsif azonban ezt korántsem elismerően írta, éppen hogy a veszélyére hívta fel a figyelmet: arra, hogy dogmatikailag képzetlen emberek a bibliai könyvek prófétai írásain elmélkednek, és saját magyarázataik születnek, ez eretnkségeknek adhat táptalajt. A történelmi tapasztalat mutatja, hogy ez az érvrendszer egy üldözéssorozathoz vezetett, csaknem egy évtizeden át szolgált alapjául eretneküldözés címén kivégzéseknek.

A 17. századra a vallási alapú antijudaizmus olyan mértéket öltött az Orosz Birodalomhoz csatolt Hetmanscsina területén, hogy az ott élő zsidók úgy gondolták, hogy a Messiás eljövetele előtti Nagy Nyomorúság éveiben élnek, és Bogdán Hmelnickij nevének betűiben a Messiás eljövetelét jelző szülési fájásokat is felfedezni vélték.⁵⁶

A zsidókhöz való viszony még egy szempontból lesz érdekes: az egyik – több ember életét követelő – vallási alapon történő kivégzéssorozat éppen az ún. „zsidózó” eretnkséghez kötődik. Hogy a Ruszban mit értettek ez alatt, arra most nem szeretnék kitérni, nézzük tovább Ilarion művét egy másik aspektusból.

A „Törvényről és Kegyelemről” hosszan méltatja Vlagyimir fejedelmet, akinek hasonló szerepet tulajdonít, mint Konstantinnak, aki úgymond „az Új Jeruzsálemből”, azaz Konstantinápolyból elhozta a keresztet a Rusz földjére. Vlagyimirt apostoli rangra emeli, sőt, szólítja, hogy keljen fel, támadjon fel a halálból (utalás a halottak feltámadásának prófécijára), hogy megnézhesse, hogyan teljesítette be a munkáját leszármazottja, (Bölcs) Jaroszláv (986–1054). Ahogy Salamon beteljesítette Dávid király munkásságát Jeruzsálemben, akiknek nevéhez és uralkodásához köthető Izrael virágkora és a jeruzsálemi Szentély felépítése – és amely időszak hagyományosan a messiási birodalom előképének számít – úgy élte meg Jaroszláv uralkodását Ilarion metropolita. Végezetül érdemes megjegyezni, hogy míg a „Moszkva – Harmadik Róma” toposznak nagy jelentőséget tulajdonít az orosz történetfilozófia, a Kijev – mint Új Konstantinápoly vagy Új Jeruzsálem – kevésbé tanulmányozott politikai ideológia, az első óoroszl államnak azonban ez határozta meg az identitását.

Bibliográfia

- BERGYAJEV 1989: Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest: Századvég.
- BREHIER 2003: Brehier, Louis: *A bizánci birodalom intézményei*. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- FEDOTOV 1946: Fedotov, G. P.: *The Russian Religious Mind, The Kievan Christianity*. Harvard University Press, I. kötet.
- GRÜLL 2010: Grüll Tibor: *Áruló vagy megmentő? Flavius Josephus élete és művei*. Pozsony–Budapest: Kalligram.
- HAHN 1961: Hahn István: Jopsehus és a Bellum Iudaicum eschatologiai háttere. *Antik Tanulmányok* 8, 199–220.

⁵⁶Sholem 2016, 92. Hmelnickij nevének héber átírása: HMIEL (Hevlé Masiach Yavou Leolam) = a Messiás Fájdalmai Jönnek a Világra.

- HAHN 1983: Hahn István: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Budapest: Gondolat.
- HELLER 2000: Heller Ágnes: *A zsidó Jézus feltámadása*. Budapest: Múlt és Jövő.
- LOUTH 2008: Louth, Andrew: Eastern orthodox eschatology. In: Jerry L. Walls (ed.): *The Oxford Handbook of Eschatology*. Oxford: Oxford University Press, 233–247.
- PVL: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Budapest: Balassi, 2015.
- RUFF 2009: Ruff Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- RUGÁSI 2012: Rugási Gyula: *Messianizmus és történetfilozófia*. Budapest: Gond–Cura.
- SHOLEM, 2016: Sholem, Gershom: *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah 1626–1676*. Princeton University Press.
- SIMON 1986: Simon, Marcel: *Verus Israel: A Study of the Relations Between Christians and Jews in the Roman Empire*. Liverpool University Press.
- SZVÁK 2014: Szvák Gyula: Az első orosz pogromista és történelmi emlékezete. In: Krausz Tamás – Barta Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein* (Ruszsztikai Könyvek XXXIX.) Budapest: Russica Pannonicana, 27–34.
- VAN DER HORST 2003: Van der Horst, Pieter Willem: *Philo's Flaccus: The first Pogrom*. Leiden: Brill.
- VERMES 2005: Vermes Géza: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercek története*. Budapest: Osiris.
- WILKEN 1986: Wilken, W Robert L.: Early Christian Chiliasm, Jewish Messianism, and the Idea of the Holy Land. *Harvard Theological Review* 79(1–3), 298–307.
- Ануфриева 2014: Н. В. Ануфриева: Лицевые апокалипсисы Урала: Православная традиция и элементы европейского культурного влияния. Уральский федеральный университет.
- Водолазкин 2008: Водолазкин Е. Г.: *Всемирная история в литературе Древней Руси*. Санкт-Петербург: Пушкинский Дом.
- Волоцкий 2007: Волоцкий, Преподобный Иосиф: *Послания*. Санкт-Петербург: Аксион эстин.
- Голб Н., Прицак О 2003: Голб Н., Прицак О.: *Хазарско-еврейские документы X века*. 2. kiadás. Москва, 2003.
- Данилевский 2004: Данилевский И. Н.: *Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов*. Москва: Аспект–Пресс.
- Ключевский 1969: Ключевский В. О.: *Церковь и Россия*. Paris: YMCA Press.
- Митрополит Киевский и вся Руси: *Слово о законе и благодати*. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4868>.
- Поспеловский 1995: Поспеловский Д.В.: *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. (Учебное пособие)* Библейское-Богословский Институт имени Святого Андрея.
- Слядзь 2014: Слядзь А. Н.: *Византия и Русь: опыт военно-политического взаимодействия в Крыму и Приазовье*. Санкт-Петербург, Москва: Евразия.
- Юрганов 1998: Юрганов, А. Л.: *Категории Русской средневековой культуры*. Москва: МИРОС.